

آشنایی با فرمانها و رقمهای دوره قاجاریه ۳. تذهیب و کاغذ*

رضا فراستی

به منظور شناخت فرمانها و رقمهای دوره قاجاریه، که از جمله اسناد دیوانی دوره مذکورند، در دو شماره پیشین این فصلنامه راجع به متن اضافات (تحمیدیه، مهر، طغرا، توشیح و ثبت اسناد) خط، علائم و نوشته‌های چاپی مطالبی ارائه شد. ملاحظه کردیم که در دوره قاجاریه متن فرمانها و رقمها عموماً مشکل از سه قسمت مقدمه، موضوع و خاتمه بود و توضیح دادیم که مطالب در هر قسمت چگونه نوشته می‌شد. پس از آنکه یک فرمان با رقم تحریر می‌شد به صحنه (توشیح) شاه یا شاهزاده می‌رسید، بر آن تحمیدیه می‌نوشتند و طغرا می‌کشیدند، آن را به مهر سلطنتی مه‌هور می‌کردند و سپس مستوفیان آن سند را در دفترهای دیوانی به ثبت می‌رساندند.

در دوره قاجاریه اسناد مذکور را به خطهای تعلیق، نستعلیق، شکسته نستعلیق و سیاق می‌نوشتند.

اولین نشانه‌های چاپی در اسناد فوق، شامل تاج، شیر و خورشید، فرشته و نوگس‌دان، از دوره ناصرالدین‌شاه آغاز شد و سپس تا مهر، طغرا و متون چاپی کلیشه‌ای گسترش یافت.

اینک قسمت سوم (و آخر) مقاله شامل تذهیب و کاغذ اسناد مذکور به شرح زیر ارائه می‌شود.

* مطالب این قسمت از بررسی تعداد ۱۰۱۱ سند موجود در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران تهیه شده است.

۱. تذهیب

«تذهیب عبارت است از هنر تزئین صفحات کتابهای خطی به طوری که صفحات قرآنها و کتابهای نفیس را با رنگهای گوناگون و طلا تزئین می‌کردند و برای این کار از گل و بته‌ها و طرحهای گوناگون استیل ایرانی استفاده می‌نمودند.»^۱ به عبارت دیگر «تذهیب یا زرنگاری از هنرهای قدیم کتاب در ایران بوده است و آن آرایش کتاب با حل زر و سیم بود که حواشی کتابها را با آب زر و سیم به نقش گل و بوته تزئین می‌کردند و به آن آذین می‌گفتند. این هنر را مانویها رواج دادند. کم‌کم آذین زرین یا سیمین به آذین رنگین بدل شد و در حاشیه کتابها گل و بوته‌های رنگین نقاشی می‌کردند و رنگهایی که به کار می‌بردند لاجورد و سفیدآب، زعفران، شنگرف و سیاهی بود.»^۲

تذهیب در دوره‌های گوناگون سلسله‌های پادشاهی ایران انواع مختلفی داشت و طی آن دوره‌ها سبک‌هایی چون مکتب شیراز، مکتب تبریز و مکتب هرات به وجود آمد. بعضی اصطلاحات در هنر تزئین عبارتند از:

ترصیع:

«عبارت است از تزئین نسخه‌های خطی با الوانی نظیر شنگرف، لاجورد و زنگار.»^۳ به عبارت دیگر «اگر در نقوش مربوط به تذهیب غیر از آب زر یا اکلیل، محلول شنگرف و لاجورد و سفیدآب و زنگار و زعفران و غیره به کار می‌رفت [به کار رود] و نقش و نگار دارای رنگهای متنوع باشد عمل را ترصیع گویند.»^۴

تشعیر:

«عبارت است از نقوش حیوانات و طلاکاری که عموماً در حواشی کتب خطی رسم می‌کنند. تشعیرسازی یا تشعیراندازی نوعی تزئین نسخ خطی که در حاشیه نسخ یا مرقعات و معمولاً با طلا می‌شود، نقوش تشعیرسازی خطوط غیرمنظم است که گاه تصاویر جانوران و بیشتر طیور نیز در آنها هست.»^۵ «در دوران زندیه، تشعیر رنگین هم رواج یافته و بیشتر در تشعیرهای این دوره به بعد، گذشته از آب طلا، گلها را رنگ‌آمیزی

۱. غلام‌حسین مصاحب، *دایرةالمعارف فارسی*، تهران، فرانکلین، ۱۳۴۵، ج ۱، ص ۶۲۰.

۲. رکن‌الدین همایون فرخ، «هنر کتاب‌سازی در ایران»، *راهنمای کتاب*، ص ۱۲، ش ۵ و ۶ (تیر، شهریور ۱۳۵۰).

۳. غلام‌حسین مصاحب، ص ۶۲۷.

۴. علی‌اکبرخان محمدی، *درآمدی بر نسخه‌شناسی و کتابشناسی کتب خطی*، (جزوه چاپ نشده)، ص ۳۱.

۵. غلام‌حسین مصاحب، ص ۶۴۴.

هم کرده‌اند.^۶

طلاندازی:

«از اوایل صفویه متداول شد که میان سطور کتاب را برای آنکه جلوه و جلال داشته باشد طلاکاری می‌کردند و آن را طلاندازی می‌گفتند. طلاندازی نیز انواع دارد. از همه نوع آن مرغوب‌تر دندانه‌موشی است و آن چنان است که تمام سطوح سفید میان سطور را با آب زر می‌پوشانیدند و اطراف حروف را قلم زر می‌گرفتند، و چون قلمکاریها در میان حروف نوشته شده پیشروی می‌کرد و در نتیجه مضرس به نظر می‌رسید از این‌رو آن را دندانه‌موشی خوانده‌اند.»^۷

جدول‌کشی:

«از هنرهای بدیع کتاب جدول‌کشی آن است. غالباً در اطراف سطور کتاب و به خصوص اشعار را با زر و سیم و رنگ، جدول می‌کشیدند به طوری که متن از حاشیه جدا می‌شد و این کار به زیبایی صفحات کتاب می‌افزود.»^۸

مطالبی که تحت عنوان تذهیب و بعضی اصطلاحات مربوط به آن در فوق آمد از قرآنها و نسخه‌های خطی به اسناد راه یافت. در زیر تذهیب فرمانها و رقمهای دوره قاجاریه با توجه به جدول شماره یک و دوی ضمیمه، مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند:

۱. دوره آقامحمدخان شگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
تنها سند به دست آمده فاقد تذهیب بود از این‌رو از تذهیب اسناد در این دوره اطلاعی در دست نیست. *پرتال جامع علوم انسانی*

۲. دوره فتحعلی شاه

۱-۲. فرمانها

تنها یک فرمان مذهب به دست آمد و آن دارای مهر مذهب مرصع و گل و بوته و هم‌چنین جدول‌کشی در طول سند و نیز بین سطور بود.

۷. همان، ص ۲۵۴.

۶. رکن‌الدین همایون فرخ، ص ۲۵۴.

۸. همان، ص ۲۵۶.

۲-۲. رقمها

۳۶٪ از رقمهای این دوره مذهب بود و عبارت بود از مهر مذهب مرصع و دارای گل و بوته و هم‌چنین جدول‌کشی در طول سند و نیز بین سطور.

۳. دوره محمدشاه

۱-۳. فرمانها

۷۶٪ از فرمانهای این دوره طبق نمونه‌های زیر دارای تذهیب بود:

- ۱-۱-۳. مهر مذهب، مرصع و دارای گل و بوته؛ مهر مذهب
- ۲-۱-۳. توشیح مذهب، مرصع و دارای گل و بوته؛ توشیح مذهب
- ۳-۱-۳. دستخط شاه و حواشی مذهب، مرصع و دارای گل و بوته؛ حاشیه مذهب.
- ۴-۱-۳. مهر جدول‌کشی در طول سند و نیز بین سطور؛ جدول‌کشی در دو طرف طولی سند
- ۵-۱-۳. طلااندازی دندان‌موشی

۲-۳. رقمها

۸۷٪ از رقمهای این دوره دارای تذهیب بود و نمونه‌های به دست آمده عبارتند از:

- ۱-۲-۳. مهر مذهب، مرصع و دارای گل و بوته
- ۲-۲-۳. جدول‌کشی در طول سند و نیز بین سطور؛ جدول‌کشی در دو طرف طولی سند

۴. دوره ناصرالدین‌شاه

۱-۴. فرمانها

۸۸٪ از فرمانهای این دوره دارای تذهیب بوده و نمونه‌ها عبارتند از:

- ۱-۱-۴. مهر مذهب، مرصع و دارای گل و بوته؛ مهر مذهب
- ۲-۱-۴. توشیح مذهب، مرصع و دارای گل و بوته؛ توشیح مذهب
- ۳-۱-۴. دستخط شاه مذهب، مرصع و دارای گل و بوته
- ۴-۱-۴. جدول‌کشی در طول سند و نیز بین سطور؛ جدول‌کشی بین سطور تا نیمه سند؛ جدول‌کشی در دو طرف طولی
- ۵-۱-۴. طلااندازی دندان‌موشی، بین سطور گل و بوته مذهب و مرصع، حاشیه سند طلااندازی دندان‌موشی
- ۶-۱-۴. تشعیراندازی و دارای گل و بوته مذهب و مرصع

۲-۴. رقمها

- ۲۰/۵٪ از رقمهای این دوره دارای تذهیب بود و نمونه‌ها عبارتند از:
- ۱-۲-۴. مهر مذهب، مرصع و دارای گل و بوته؛ مهر مذهب
 - ۲-۲-۴. توشیح مذهب، مرصع و دارای گل و بوته؛ توشیح مذهب
 - ۳-۲-۴. دستخط شاهزاده مذهب، مرصع و دارای گل و بوته؛ دستخط مذهب
 - ۴-۲-۴. جدول‌کشی در طول سند و نیز بین سطور
 - ۵-۲-۴. طلائندازی دندان‌موشی، بین سطور گل و بوته مذهب و مرصع؛ طلائندازی دندان‌موشی و بین سطور گل و بوته طلایی؛ طلائندازی دندان‌موشی فقط در سطر اول
 - ۶-۲-۴. تشعیراندازی و دارای گل و بوته مذهب و مرصع.

۵. دوره مظفرالدین شاه

۱-۵. فرمانها

- ۲۳٪ از فرمانهای این دوره تذهیب داشت و نمونه‌ها عبارتند از:
- ۱-۱-۵. مهر مذهب، مرصع و دارای گل و بوته
 - ۲-۱-۵. توشیح مذهب، مرصع و دارای گل و بوته که مجموعاً با ترسیم خطوط به شکل پرند بود؛ توشیح مذهب
 - ۳-۱-۵. دستخط شاه مذهب، مرصع و دارای گل و بوته
 - ۴-۱-۵. جدول‌کشی در طول سند و نیز بین سطور؛ جدول‌کشی در دو طرف طولی سند
 - ۵ ۱ ۵. طلائندازی دندان‌موشی و بین سطور دارای گل و بوته مذهب و مرصع؛ طلائندازی دندان‌موشی و بین سطور دارای گل و بوته مذهب؛ طلائندازی دندان‌موشی
 - ۶-۱-۵. تشعیراندازی و دارای گل و بوته مذهب و مرصع؛ تشعیراندازی و دارای گل و بوته طلایی

۲-۵. رقمها

- ۱۰٪ از رقمهای این دوره تذهیب داشت و نمونه‌ها عبارتند از:
- ۱-۲-۵. مهر مذهب، مرصع و دارای گل و بوته
 - ۲-۲-۵. توشیح مذهب، مرصع و دارای گل و بوته
 - ۳-۲-۵. جدول‌کشی در طول سند و نیز بین سطور؛ جدول‌کشی در دو طرف طولی سند
 - ۴-۲-۵. طلائندازی دندان‌موشی
 - ۵-۲-۵. تشعیراندازی و دارای گل و بوته مذهب و مرصع.

۶. دوره محمدعلی شاه

۱-۶. فرمانها

۲۰٪ از فرمانهای این دوره دارای تذهیب بود و نمونه‌ها عبارتند از:

- ۱-۱-۶. مهر مذهب، مرصع و دارای گل و بوته
 ۲-۱-۶. توشیح مذهب، مرصع و دارای گل و بوته که مجموعاً با ترسیم خطوط به شکل پرنده بود
 ۳-۱-۶. جدول‌کشی در طول سند و نیز بین سطور
 ۴-۱-۶. طلائندازی دندان‌موشی و گل و بوته مذهب و مرصع؛ طلائندازی دندان‌موشی
 ۵-۱-۶. تشعیراندازی و دارای گل و بوته مذهب و مرصع.

۲-۶. رقمها

تنها رقم به دست آمده از این دوره تذهیب نداشت.

۷. دوره احمدشاه

۱-۷. فرمانها

۱/۵٪ از فرمانهای این دوره دارای تذهیب بود و نمونه‌های به دست آمده، که همگی

مربوط به دو نایب‌السلطنه بودند، عبارتند از:

- ۱-۱-۷۲. مهر مذهب، مرصع و دارای گل و بوته
 ۲-۱-۷. توشیح مذهب، مرصع و دارای گل و بوته
 ۳-۱-۷. جدول‌کشی در طول سند و نیز بین سطور
 ۴-۱-۷. طلائندازی دندان‌موشی و بین سطور گل و بوته مذهب.

۲-۷. رقمها

در رقمهای به دست آمده از این دوره تذهیب مشاهده نشد.

۲. کاغذ

«کاغذ ورق ساخته از خمیره پنبه و غیر آن که برای نوشتن بر آن استعمال می‌شود»^۹ چینی‌ها اولین قومی هستند که کاغذ ساختند. کاغذ چینی یکی از متاعهایی بوده است که

۹. محمدعلی داعی‌الاسلام. فرهنگ نظام فارسی به فارسی با ریشه‌شناسی و تلفظ واژه‌ها به خط اوستایی. تهران، دانش، ۱۳۶۴، ص ۱۷۹.

تجار مسلمان آن را در مسافرت‌های خود از بلاد شرق می‌آورده‌اند. مسلمین سمرقند را در سال ۸۷ هجری (۷۰۴ میلادی) فتح کردند و پس از آن با استفاده از چینی‌های اسیر کار کاغذسازی را در سمرقند رونق دادند. در ساخت کاغذ از پنبه و مواد نباتی دیگر استفاده می‌کردند و اقسام کاغذ به نسبت موادی که در آنها به کار می‌رفت به لحاظ کلفتی و نازکی و دوام و شفافیت و رنگ متفاوت بود.

«ابن ندیم از شش نوع کاغذ خراسانی، سلیمانی، طلحی، نوحی، فرعونی و جعفری نام می‌برد که در اواخر قرن چهارم هجری در ممالک اسلامی شایع و مستعمل بوده است.»^{۱۰}

«ساخت کاغذ غیر از سمرقند به نواحی دیگر از جمله عراق، شام، مصر، مغرب، اندلس و سپس به اروپا برده شد.»^{۱۱} «در سال ۱۷۹۸ میلادی در پاریس ماشین کاغذسازی اختراع شد و تا این سال کاغذ به صورت دستی ساخته می‌شد.»^{۱۲}

کاغذ در ایران

«به طور کلی کاغذ در ایران از خمیر کردن پنبه و لته‌های کهنه کرباسین ساخته می‌شد. محل‌هایی که در آنها کاغذ ساخته می‌شد عبارت بوده است از: اصفهان، تبریز، تهران، قزوین، قهستان، کاغذکنان، کرمان، مشهد، همدان و یزد.»^{۱۳}

کاغذ در دوره قاجاریه

«در عهد قاجاری کاغذ از روسیه و ممالک اروپا به ایران می‌آمد.»^{۱۴} در منابع چاپی از کاغذسازی در این دوره یاد شده است: اولیویه در سفرنامه خود از کاغذ ساخت ایران یاد کرده است: «کاغذ آنها قدری کلفت است و پر سفید نیست. اما از برای استعمال خودشان در قبول کردن مرکب و رنگ نقاشی بسیار خوب باشد. از کهنه ریسمانی و عموماً از پارچه پشمی نیز به خصوص کاغذ سازند. آنچه از ابریشم باشد، مانند کاغذ چین، شفاف و رقیق و بادوام است.»^{۱۵}

۱۰. کورکیس عواد، «ساخت کاغذ در دوره تمدن اسلامی»، یادگار، س ۴، ش ۹ و ۱۰ (خرداد و تیر ۱۳۲۷)، ص ۱۰۹.

۱۱. همان، ص ۱۲۲.

۱۲. محمدعلی داعی‌الاسلام، ص ۱۸۰.

۱۳. ایرج افشار، «کاغذ در زندگی و فرهنگ ایرانی»، (در دست چاپ) ص ۲۹.

۱۴. همان، ص ۸۱.

۱۵. جریبی اولیویه، سفرنامه اولیویه: تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران در دوران آغازین عصر قاجار، ترجمه محمدظاهر میرزا، تصحیح و حواشی غلامرضا ورهرام، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۱، ص ۱۷۴.

در سفرنامه هولتسر از کارخانه کاغذسازی در اصفهان یاد شده است.^{۱۶}
 کلمنت مارکام نوشته است:
 در ایالات مملکت ایران کارخانجات بسیار است... در اصفهان کارخانه کاغذسازی
 نیز دارند.^{۱۷}

میرزا حسین خان تحویلدار موضوع کارخانه کاغذسازی در اصفهان را چنین بیان
 می‌کند:

از قدیم یک کارخانه بسیار بزرگ در اصفهان هست که صاحب دستگاهها و حوضها و
 عمله‌ها است. چند جور کاغذ سابق می‌ساختند یکی فستقی که خیلی صاف و
 خوش قلم بود و لطافت و دوامش زیاد و خیلی بهتر از فستقیهای سایر بلاد؛ در
 بعضی کتابها نوشته شده؛ محاسنش معلوم است. یکی کاغذی که قدری کلفتی حجم
 داشت و دوامش نسبت به همه کاغذها بیشتر است. احکام و افراد قدیم که باقی مانده
 مشخص می‌شود. یکی دیگر کاغذ چهار بغل مشهور است آنچه از سابق دیده شده
 نازل منزل کاغذ ترمه است و آنچه لاحق درست می‌شود قدری ناصاف است و به
 پایه پیش نیست. اگر سفارشی باشد باز خوب و مرغوب درست می‌کنند و اگر بیشتر
 توجه و تربیت کنند بهتر از قدیم هم می‌سازند چنانچه از برای امامه [عمامه؟] حجله
 مرحوم ساختند. سیدی پیدا شده بود زمان شاهنشاه مبرور خارج از کارخانه در خانه
 خودش دستی کار می‌کرد و چهار بغل می‌ساخت؛ ورقهای بسیار بزرگ. ورقی شش
 عباسی می‌فروخت. کاغذ به آن خوبی دیده نشد. برخی ترجیح به خانبالقی می‌دادند
 و نمونه‌اش در بعضی خانه‌ها پیدا می‌شود. یکی کاغذ متعارفی این زمان است که
 چندان تعریف ندارد، و کارخانه کاغذگری اصفهان الان درست گردش نمی‌کند.^{۱۸}

شناخت کاغذ

ایرج افشار می‌نویسد:

یکی از دقیق نسخه‌شناسی در اسناد و کتابهای خطی قدیم شناختن و شناساندن نوع
 کاغذ آنهاست. شاید مشکل‌ترین گوشه از نسخه‌شناسی همین مطلب باشد زیرا

۱۶. ارنست هولتسر. *ایران در یکصد و سیزده سال پیش: بخش نخست اصفهان*. ترجمه محمد عاصمی، تهران،
 وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۵۵، ص ۱۴.

۱۷. کلمنت مارکام. *تاریخ ایران در دوره قاجاریه*. ترجمه رحیم فرزانه. به کوشش ایرج افشار. تهران، نشر فرهنگ
 ایران، ۱۳۶۵، ص ۴۰.

۱۸. حسین تحویلدار. *جغرافیای اصفهان: جغرافیای طبیعی و انسانی و آمار اصناف شهر*. به کوشش منوچهر
 ستوده. تهران، دانشگاه تهران ۱۳۲۲، ص ۱۰۵.

توصیف و ضوابط و معیارهای مکتوب از روزگاران گذشته در معرفی انواع کاغذ باز نمانده است. ناچار به اطمینان خاطر نمی‌توان حکم کرد که کاغذ فلان نسخه از کدام شهرست و چه نامی داشته است. آنچه هم گفته شده به تقریب و تا حدودی از روی ممارست کتابشناسی و نگاه متخصصانه و گاه تفننی به مشابهت میان کاغذها بوده است... دشواری در تشخیص دقیق نوع کاغذ موجب آن بوده است که بعضی از فهرست‌نویسان در موارد مشابه و مشکل تنها به ذکر رنگ و مشخصات ظاهری پرداخته‌اند.^{۱۹}

در این تحقیق تقسیم‌بندی کاغذ بر حسب نوع رنگ و ته نقش است زیرا که اطلاعات درباره شناخت کاغذ کم است ولی آنچه مسلم است از روی ته‌نقشهای به دست آمده می‌توان دریافت که غالب کاغذها فرنگی است. ایرج افشار در تعریف کاغذ فرنگی می‌نویسد: «کاغذ فرنگی مطلق کاغذی را گویند که از ممالک اروپا (فرنگ) می‌آورده‌اند.»^{۲۰} او از چهل نوع رنگ یاد می‌کند.^{۲۱}

در تحقیق حاضر درباره رنگ کاغذ اسناد بر اساس اطلاعات مکتوب منابع و نیز مشاهدات نگارنده مطالبی آمده است. رنگهای به دست آمده عبارتند از: شیر و شکری یا استخوانی، نخودی، آبی، فستقی یا مغز پسته‌ای، حنایی، ارغوانی. قابل توجه اینکه بعضی از رنگها مانند آبی خود می‌تواند به آبی سیر و روشن تقسیم شود و در این تحقیق از چنین تقسیم‌بندی ریز پرهیز شده است.

چون در حال حاضر ارائه تصاویر سمبلهای موجود در ته‌نقشها امکان‌پذیر نیست و از طرفی توصیف آنها نیز نیاز به بررسی دقیق و تحقیق جداگانه‌ای دارد لذا در این نوشته به ذکر کلمه سمبل، که حاکی از وجود نشانه‌ای است، اکتفا شد.

در زیر به اطلاعات به دست آمده از کاغذ فرمانها و رقمها با توجه به جداول ضمیمه اشاره می‌شود:

۱. دوره آقامحمدخان

رنگ کاغذ تنها فرمان به دست آمده شیر و شکری و ته نقش آن با این نوشته بود:

. MDM

کاغذ اضافی محافظ سند مشاهده نشد.

اندازه سند ۲۳×۳۰ سانتیمتر

۲۰. همان، ص ۵۵.

۱۹. ایرج افشار، ص ۴۷.

۲۱. همان، ص ۳۸.

۲. دوره فتحعلی شاه

۱-۲. فرمانها

۱-۱-۲. رنگ کاغذ:

شیر و شکری ۱۴/۵٪، فستقی ۲۸٪، آبی ۴۷/۵٪

۲-۱-۲. ته نقش:

۱۰۰٪ از اسناد دارای ته نقش بودند و تعداد ۹ نمونه به شرح زیر به دست آمد:

۱-۲-۱-۲. با این حروف: C

۲-۲-۱-۲. دارای تاریخ "1800"

۳-۲-۱-۲. دارای تاریخ "1802" و این حروف: CTP

۴-۲-۱-۲. دارای سمبل

۵-۲-۱-۲. دارای سمبل و این حروف: KH

۶-۲-۱-۲. دارای سمبل، تاریخ "1801" و این حروف: BM φ C M

۷-۲-۱-۲. دارای سمبل، تاریخ "1810" و این حروف: MMH ∩ O

۸-۲-۱-۲. دارای سمبل، تاریخ "1811" و این حروف: TM

۹-۲-۱-۲. دارای سمبل، تاریخ "1815" و این حروف: m MEN

۳-۱-۲. کاغذ اضافی:

تنها در یک مورد کاغذ اضافی از ۲/۵ تا ۳/۵ سانتیمتر به دور سند مشاهده شد.

۴-۱-۲. اندازه:

در اندازه فرمانهای این دوره ارتباط خاصی به دست نیامد. با توجه به دو اندازه ۲۸×۳۸ و ۳۳×۴۴، کوچکترین طول ۳۸ سانتیمتر و کوچکترین عرض ۲۸ سانتیمتر، بزرگترین طول ۴۴ سانتیمتر و بزرگترین عرض ۳۳ سانتیمتر بوده است.

۲-۲. رقمها

۱-۲-۲. رنگ کاغذ:

شیر و شکری ۵۰٪، فستقی ۱۴٪، آبی ۳۶٪

۲-۲-۳. ته نقش:

۸۳٪ از اسناد دارای ته نقش بودند و تعداد ۲۰ نمونه به شرح زیر به دست آمد:

۱-۲-۲-۲. با این حروف: KI

۲-۲-۲-۲. با این حروف: O

L OGMK	با این حروف:	۳-۲-۲-۲
MOM	دارای تاریخ "1806" و این حروف:	۴-۲-۲-۲
AIW	دارای تاریخ "1808" و این حروف:	۵-۲-۲-۲
K	دارای تاریخ "1813" و این حروف:	۶-۲-۲-۲
	دارای سمبل مانند لنگر کشتی	۷-۲-۲-۲
	دارای سمبل مانند دسته گل	۸-۲-۱-۲
HC AN	دارای سمبل و این نوشته:	۹-۲-۲-۲
MASSO		
NICOLOB U O ICA DO	دارای سمبل و این نوشته:	۱۰-۲-۲-۲
LM	دارای سمبل، تاریخ "1801" و این حروف:	۱۱-۲-۲-۲
OF MM P OPAT IA	دارای سمبل، تاریخ "1810" و این نوشته:	۱۲-۲-۲-۲
LF	دارای سمبل، تاریخ "1811" و این حروف:	۱۳-۲-۲-۲
KH	دارای سمبل، تاریخ "1820" و این حروف:	۱۴-۲-۲-۲
L	دارای سمبل، تاریخ "1822" و این حروف:	۱۵-۲-۲-۲
BM	دارای سمبل، تاریخ "1826" و این حروف:	۱۶-۲-۲-۲
DKHL	دارای سمبل، تاریخ "1827" و این حروف:	۱۷-۲-۲-۲
M	دارای سمبل، تاریخ "1830" و این حروف:	۱۸-۲-۲-۲
ϕ KHF	دارای تاریخ "1830" و این حروف:	۱۹-۲-۲-۲
ϕ KHL	دارای سمبل، تاریخ "1832" و این حروف:	۲۰-۲-۲-۲

۳-۲-۲ کاغذ اضافی:

۵۰٪ از اسناد دارای کاغذ اضافی محافظ سند بودند که از یک تا پنج سانتیمتر به دور اسناد وجود داشت.

۴-۲-۲ اندازه:

در اندازه رقمهای این دوره ارتباط خاصی به دست نیامد. با توجه به سه اندازه ۲۸×۲۵، ۳۰×۱۹، ۵۳×۳۷، کوچکترین طول ۲۸ سانتیمتر و کوچکترین عرض ۱۹ سانتیمتر، بزرگترین طول ۵۳ سانتیمتر و بزرگترین عرض سند ۳۷ سانتیمتر است.

۳. دوره محمدشاه

۱-۳ فرمانها

۱-۱-۳ رنگ کاغذ:

شیر و شکری ۹۷٪، فیستی ۳٪

۳-۱-۲. ته‌نقش:

ظهر ۳۹٪ از اسناد قبلاً به وسیله چسباندن پارچه پوشیده شده است. از این رو تشخیص وجود یا عدم ته‌نقش امکان نداشت.

۳۷٪ از اسناد دارای ته‌نقش بودند و تعداد ۱۰ نمونه به شرح زیر به دست آمد:

- ۳-۱-۲-۱. با این حروف: Φ KHI
- ۳-۱-۲-۲. دارای سمبل مانند لنگر کشتی
- ۳-۱-۲-۳. دارای سمبل و این حروف: FCA
- ۳-۱-۲-۴. دارای تاریخ "1810"
- ۳-۱-۲-۵. دارای سمبل و تاریخ "1811"
- ۳-۱-۲-۶. دارای تاریخ "1826"
- ۳-۱-۲-۷. دارای سمبل و تاریخ "1832"
- ۳-۱-۲-۸. دارای سمبل، تاریخ "1833" و این حروف m. M.
- ۳-۱-۲-۹. دارای سمبل و تاریخ "1834"
- ۳-۱-۲-۱۰. دارای سمبل و تاریخ "1835"

۳-۱-۳. کاغذ اضافی:

۸۲٪ از اسناد دارای کاغذ اضافی محافظ سند بودند که از ۰/۵ تا ۶/۵ سانتیمتر به دور اسناد وجود داشت.

۳-۱-۴. اندازه:

در اندازه فرمانهای این دوره ارتباط خاصی به دست نیامد. با توجه به دو اندازه ۳۴×۲۰ و ۷۹×۵۴، کوچک‌ترین طول ۳۴ سانتیمتر و کوچک‌ترین عرض ۲۰ سانتیمتر، بزرگ‌ترین طول ۷۹ سانتیمتر و بزرگ‌ترین عرض ۵۴ سانتیمتر بوده است.

۳-۲. رقمها

۳-۲-۱. رنگ کاغذ:

شیر و شکری ۹۳٪، فستقی ۷٪

۳-۲-۲. ته‌نقش:

۳۳٪ از اسناد دارای ته‌نقش بودند و تعداد پنج نمونه به شرح زیر به دست آمد:

- ۳-۲-۲-۱. با این حروف: M
- ۳-۲-۲-۲. با این حروف: Φ KH
- ۳-۲-۲-۳. دارای تاریخ "1811"

۳-۲-۲-۴. دارای تاریخ "1832"

۳-۲-۲-۵. دارای سمبل، تاریخ "1834" و این حروف KT

۳-۲-۳. کاغذ اضافی:

۲۷٪ از اسناد دارای کاغذ اضافی محافظ سند بودند که از ۱/۵ تا ۲/۵ سانتیمتر به دور اسناد وجود داشت.

۳-۲-۴. اندازه:

با توجه به سه اندازه ۳۵×۴۷، ۲۲×۳۵، ۲۴×۳۴، کوچکترین طول ۲۴ سانتیمتر و کوچکترین عرض ۲۲ سانتیمتر، بزرگترین طول ۴۷ سانتیمتر و بزرگترین عرض ۳۵ سانتیمتر بوده است.

۴. دوره ناصرالدین شاه

۴-۱. فرمانها

۴-۱-۱. رنگ کاغذ:

شیر و شکری ۳۶٪، نخودی ۳۶٪، فستقی ۴۶٪، آبی ۲۱/۵٪،حنایی ۰۲٪، قهوه‌ای ۰۲٪

۴-۱-۲. ته‌نقش:

۱/۵٪ از اسناد در قاب بودند یا ظهر آنها به وسیله مقوا از قبل چسبانده شده بود؛ از این رو تشخیص وجود یا عدم ته‌نقش امکان نداشت.

۱۹٪ از اسناد دارای ته‌نقش بودند که از این تعداد ۱/۵٪ ته‌نقش ایرانی داشتند. در مجموع ۲۲ نمونه ته‌نقش به شرح زیر به دست آمد:

۴-۱-۲-۱. با این نوشته: HODGKINSON CO

۴-۱-۲-۲. با این حروف: F.P

۴-۱-۲-۳. با این نوشته: I.FYKAM JOSEF STHAL G A

۴-۱-۲-۴. با این نوشته: FF. MEONI

۳-۲-۲-۵. با این نوشته: Amdnca Cigaloon Jordanone

۴-۱-۲-۶. دارای سمبل ماه و ستاره

۴-۱-۲-۷. دارای سمبل

۴-۱-۲-۸. دارای سمبل

۴-۱-۲-۹. دارای سمبل سه عدد ماه به ترتیب از کوچک به بزرگ و این نوشته:

FF. PALA UOLI

- ۱۰-۲-۱-۴. دارای تاریخ "1827" و این نوشته: JW HATM
 ۱۱-۲-۱-۴۱. دارای سمبل و تاریخ "1867"
 ۱۲-۲-۱-۴. دارای سمبل و این نوشته: SMITH MEYNE FIUME
 از نمونه فوق بدون سمبل آن نیز به دست آمد.
 ۱۳-۲-۱-۴. دارای سمبل، تاریخ "1858" و این نوشته: THISAUNDE S
 ۱۴-۲-۱-۴. دارای سمبل، تاریخ "1865" و این نوشته: THSAUNDE S
 ۱۵-۲-۱-۴. دارای سمبل، تاریخ "1869" و این نوشته: THSAUNDE S
 ۱۶-۲-۱-۴. دارای سمبل ردیف ۱۵ با اندکی تفاوت و بدون تاریخ و نوشته
 ۱۷-۲-۱-۴. دارای سمبل، تاریخ "1868" و این نوشته: TACYWISE
 ۱۸-۲-۱-۴. دارای سمبل و این نوشته: API IE SONS

EGISTE

1876

- ۱۹-۲-۱-۴. دارای سمبل، تاریخ "1878" و این نوشته: LES CHALLAS
 ۲۰-۲-۱-۴. دارای سمبل و تاریخ "1868"
 ۲۱-۲-۱-۴. دارای سمبل، تاریخ "1884" و این نوشته: SUPE PE SIAN
 ۲۲-۲-۱-۴. دارای سمبل شیر و خورشید قرینه، تاج و این نوشته: سنه ۱۲۸۰

۳-۱-۴. کاغذ اضافی:

۲/۷٪ از اسناد دارای کاغذ اضافی به عنوان محافظ سند بود که از ۰/۵ تا ۱۵ سانتیمتر به دور اسناد وجود داشت.

۴-۱-۴. اندازه:

در اندازه فرمانهای این دوره ارتباط خاصی به دست نیامد و با توجه به سه اندازه ۳۳×۲۰، ۷۹×۵۵، ۷۲×۶۰؛ کوچکترین طول ۳۳ سانتیمتر و کوچکترین عرض ۲۰ سانتیمتر، بزرگترین طول ۷۹ سانتیمتر و بزرگترین عرض ۶۰ سانتیمتر بوده است.

۲-۴. رقمها

شیر و شکر ۴۰٪، نخودی ۳۰٪، آبی ۲۲٪، فستقی ۸٪

۲-۲-۴. ته‌نقش:

۱۹٪ از اسناد دارای ته‌نقش بود و در مجموع ۱۰ نمونه به شرح زیر به دست آمد:

۱-۲-۲-۴. با این نوشته: ABDOOLALLY

ABDOOL AHIM CO

IMPO TE S

با این نوشته: LINE ۲-۲-۲-۴

دارای سمبل و این نوشته: SAIKION ۳-۲-۲-۴

دارای سمبل و این نوشته: P O BONO Publico ۴-۲-۲-۴

UNIVE SAL FOOLSCAP

دارای تاریخ: 1840 ۵-۲-۲-۴

دارای تاریخ "1846" و این نوشته: IYKI ۶-۲-۲-۴

دارای تاریخ "1883" و این نوشته: SPICE P O ME S ۷-۲-۲-۴

دارای سمبل، تاریخ "1867" و این نوشته: C. MILLINGTON ۸-۲-۲-۴

LONDON

دارای سمبل، تاریخ "1880" و این نوشته: LES CHALLAS ۹-۲-۲-۴

بدون سمبل و دارای این نوشته: SMITH MEYNE FUME و یا

فقط دارای سمبل

۳-۲-۴ کاغذ اضافی:

۱۸٪ از اسناد دارای کاغذ اضافی به عنوان محافظ سند بود که از یک تا ۱۱ سانتیمتر به دور اسناد مشاهده شد.

۴-۲-۴ اندازه:

در اندازه رقمهای این دوره ارتباط خاصی به دست نیامد. با توجه به دو اندازه ۲۰×۱۲ و ۳۲×۶۰ ، کوچکترین طول ۲۰ سانتیمتر و کوچکترین عرض ۱۲ سانتیمتر، بزرگترین طول ۶۰ سانتیمتر و بزرگترین عرض ۳۲ سانتیمتر بوده است.

۵. دوره مظفرالدین شاه

۱-۵ فرمانها

۱-۱-۵ رنگ کاغذ:

شیر و شگری ۳۶٪، نخودی ۳۶٪، فسفی ۲۲٪، آبی ۶٪

۲-۱-۵ ته‌نقش:

ظهر ۹٪ از اسناد از قبل به وسیله چسباندن پارچه یا مقوا پوشیده شده بود. از این رو تشخیص وجود یا عدم ته‌نقش امکان‌پذیر نبود. ۷٪ از اسناد دارای ته‌نقش بود و در مجموع سه نمونه به شرح زیر به دست آمد:

۱-۲-۱-۵ با این ترتیب: I3

۲-۲-۱-۵. دارای سمبل و این نوشته: KE ONENPOST
 ۳-۲-۱-۵. دارای سمبل، نوشته روسی و تاریخ "1896" و "1882"

۳-۱-۵. کاغذ اضافی:

۲۱٪ از اسناد دارای کاغذ اضافی به عنوان محافظ سند بود و از یک تا ۱۱/۵ سانتیمتر به دور اسناد مشاهده شد.

۴-۱-۵. اندازه:

در اندازه فرمانهای این دوره ارتباط خاصی به دست نیامد. با توجه به دو اندازه ۲۵×۲۲ و ۷۰×۵۳، کوچک‌ترین طول ۳۵ سانتیمتر و کوچک‌ترین عرض ۲۲ سانتیمتر، بزرگ‌ترین طول ۷۰ سانتیمتر و بزرگ‌ترین عرض ۵۳ سانتیمتر بوده است.

۲-۵. رقمها

۱-۲-۵. رنگ کاغذ:

شیر و شکر ۴۳٪، نخودی ۳۷٪، فسفتی ۱۷٪، آبی ۳٪

۲-۱-۵. ته‌نقش:

ظهر ۳٪ از اسناد قبلاً به وسیله چسباندن پارچه پوشیده شده بود و لذا نمی‌شد تشخیص داد که سند ته‌نقش دارد یا خیر. ۳۰٪ از اسناد دارای ته‌نقش بود و پنج نمونه به شرح زیر به دست آمد:

۱-۲-۲-۵. دارای سمبل

۲-۲-۲-۵. دارای سمبل و این نوشته: SUPE FEIN PE SIAN MILL

۳-۲-۲-۵. دارای سمبل و نوشته‌ای با حروف روسی

۴-۲-۲-۵. دارای سمبل، نوشته‌ای با حروف روسی و تاریخ "1896" و "1882"

۵-۲-۲-۵. دارای سمبل، تاریخ "1901" و این نوشته: TAJ

۳-۲-۵. کاغذ اضافی:

۱۰٪ از اسناد دارای کاغذ اضافی بود و از ۲ تا ۶/۵ سانتیمتر به دور اسناد مشاهده گردید.

۴-۲-۵. اندازه:

در اندازه رقمهای این دوره ارتباط خاصی به دست نیامد. با توجه به سه اندازه ۲۱×۱۳، ۲۰×۱۴، ۶۱×۴۰، کوچک‌ترین طول ۲۰ سانتیمتر و کوچک‌ترین عرض ۱۳ سانتیمتر، بزرگ‌ترین طول ۶۱ سانتیمتر و بزرگ‌ترین عرض ۴۰ سانتیمتر بوده است.

۶. دوره محمدعلی شاه

۱-۶. فرمانها

۱-۶. ۱. رنگ کاغذ:

شیر و شکر ۳۶٪، نخودی ۲۰٪، فستقی ۲۴٪، آبی ۲۰٪

۱-۶. ۲. ته‌نقش:

ظهر ۸٪ از اسناد به وسیله چسباندن مقوا یا پارچه از قبل پوشیده شده. از این رو نمی‌توان دریافت که سند ته‌نقش دارد یا خیر. ۲۰٪ از اسناد دارای ته‌نقش بود و سه نمونه به شرح زیر به دست آمد:

۱-۶-۱. دارای علامت تاج و این نوشته: L - J ce - ie

۱-۶-۲. دارای این نوشته:

اعلا فرانسز کاغذی

سرکی عمو مینک خاطرہ سی

۱-۶-۲-۳. نمونه‌ای که در طول سند چهار بار تکرار شده است و دارای علامت شیر ایستاده، خورشید و شمشیر و نیز این نوشته:

حاجن علی‌اکبر شیرازی و پسران لندن

۱-۶-۳. کاغذ اضافی:

۸٪ از اسناد دارای کاغذ اضافی بود و از ۲/۵ تا ۵/۵ سانتیمتر به دور اسناد مشاهده شد.

۱-۶-۴. اندازه:

در اندازه فرمانهای این دوره ارتباط خاصی به دست نیامد. با توجه به دو اندازه ۲۱×۱۴ و ۷۳×۶۲، کوچک‌ترین طول ۲۱ سانتیمتر و کوچک‌ترین عرض ۱۴ سانتیمتر، بزرگ‌ترین طول ۷۳ سانتیمتر و بزرگ‌ترین عرض ۶۲ سانتیمتر به دست آمد.

۱-۶-۲. رقمها

تنها رقم به دست آمده، رنگ آن شیر و شکر، ته‌نقش دارای سمبل، نوشته‌ای به زبان روسی و تاریخ "1896" و "1882" کاغذ اضافی نداشت. اندازه آن در عرض ۲۱ سانتیمتر و طول ۲۵ سانتیمتر بود.

۷. دوره احمدشاه

۱-۷. فرمانها

۱-۱-۷. رنگ کاغذ:

شیر و شکر ۶۸/۵٪، آبی ۳٪، فستقی ۳٪، نخودی ۲۵٪، نارنجی ۰/۰۵٪

۲-۱-۷. ته‌نقش:

روی ظهر ۰/۰۵٪ از اسناد از قبل پارچه چسبانده شده بود. از این رو تشخیص وجود یا عدم ته‌نقش میسر نبود. ۸٪ از اسناد دارای ته‌نقش بود و ۵ نمونه به شرح زیر به دست آمد:

۱-۲-۱-۷. با این نوشته: C OI LION

۲-۲-۱-۷. با این نوشته: JJH KENT

۳-۲-۱-۷. با این نوشته: VICTO IA BANK POST

FE D FLINSCH

۴-۲-۱-۷. دارای علامت تاج و این نوشته: L - J ce - ie

۵-۲-۱-۷. دارای سمبل، نوشته‌ای روسی و تاریخ "1896" و "1882"

۳-۱-۷. کاغذ اضافی:

کاغذ اضافی محافظ سند مشاهده نشد.

۴-۱-۷. اندازه:

در دو اندازه‌ها ارتباط بین فرمانها به دست آمد. اندازه ۲۷×۲۱ مخصوص فرمانهای ابلاغ اجرای قانون مصوبه مجلس شورای ملی و اندازه ۶۶×۴۵ برای فرمانهای با سربرگ چاپی دارای تاج کوچک و برگ زیتون. با توجه به دو اندازه ۱۹×۱۲ و ۷۷×۶۱، کوچک‌ترین طول ۱۹ سانتیمتر و کوچک‌ترین عرض ۱۲ سانتیمتر، بزرگ‌ترین طول ۷۷ سانتیمتر و بزرگ‌ترین عرض ۶۱ سانتیمتر به دست آمد.

۲-۷. رقمها

۱-۲-۷. رنگ کاغذها:

۱۰۰٪ اسناد به رنگ شیر و شکر.

۲-۲-۷. ته‌نقش:

۷۰٪ از اسناد دارای ته‌نقش بودند و دو نمونه به شرح زیر به دست آمد:

۱-۲-۲-۷. دارای سمبل و این نوشته: LION B AND JD CO

۲-۲-۲-۷. دارای سمبل، نوشته‌ای روسی و تاریخ "1896" و "1882"

۳-۲-۷. کاغذ اضافی:

کاغذ اضافی محافظ اسناد مشاهده نشد.

۴-۲-۷. اندازه:

کاغذهای ولیعهد همگی دو برگی و دارای سربرگ چاپی و نیز در دو اندازه 21×14 و $21 \times 13/5$ مشاهده شد. در اندازه رقمهای این دوره ارتباط خاصی بدست نیامد. به طور کلی با توجه به دو اندازه $21 \times 13/5$ و $35/5 \times 22$ کوچک‌ترین طول ۲۱ سانتیمتر و کوچک‌ترین عرض $13/5$ سانتیمتر، بزرگ‌ترین طول $35/5$ سانتیمتر و بزرگ‌ترین عرض ۲۲ سانتیمتر بوده است.

نتیجه

۱. تذهیب از دوره فتحعلی شاه تا انتهای دوره قاجاریه در اسناد وجود داشته ولی انواع آن در انتهای دوره کم و ساده می‌شود.
۲. رنگ و اندازه کاغذها متفاوت بوده. بیشترین کاغذها به رنگهای شیر و شکری، نخودی، فسقی و آبی بوده است.
۳. از ته نقشها می‌توان دریافت که غالب کاغذها فرنگی بوده است و به دلیل وجود ته‌نقش در جاهای مختلف اسناد (در طول یا در عرض، در بالا، وسط یا پایین سند) نتیجه‌گیری می‌شود که کاغذها برشی بوده است.
۴. از کاغذ اضافی به عنوان محافظ سند برای بعضی از اسناد استفاده شده است.

ضمیمه

جدول ۱- تذهیب، ته‌نقش و کاغذ اضافی فرمانها

دوره	تعداد کل اسناد	درصد دارای تذهیب	درصد دارای ته‌نقش	درصد دارای کاغذ اضافی
آقامحمدخان	۱	—	۱۰۰	—
فتحعلی‌شاه	۲۰	۵	۱۰۰	۵
محمدشاه	۳۳	۷۶	۳۷	۸۲
ناصرالدین‌شاه	۴۰۵	۸۸	۱۹	۲/۷
مظفرالدین‌شاه	۸۸	۴۳	۷	۲۱
محمدعلی‌شاه	۲۵	۲۰	۲۰	۸
احمدشاه	۱۹۱	۱/۵	۸	—

جدول ۲- تذهیب، ته‌نقش و کاغذ اضافی رقمها

دوره	تعداد کل اسناد	درصد دارای تذهیب	درصد دارای ته‌نقش	درصد دارای کاغذ اضافی
آقامحمدخان	—	—	—	—
فتحعلی‌شاه	۳۶	۳۶	۸۳	۵۰
محمدشاه	۱۵	۸۷	۳۳	۲۷
ناصرالدین‌شاه	۱۵۶	۲۰/۵	۱۹	۱۸
مظفرالدین‌شاه	۳۰	۱۰	۳۰	۱۰
محمدعلی‌شاه	۱	—	۱۰۰	—
احمدشاه	۱۰	—	۷۰	—

جدول ۳- رنگ کاغذ فرمانها به درصد

دوره	تعداد کل اسناد	شیر و شکری	نخودی	فستقی	آبی	حنایی	قهوه‌ای	نارنجی
آقامحمدخان	۱	۱۰۰	—	—	—	—	—	—
فتحعلی شاه	۲۰	۱۴/۵	—	۳۸	۴۷/۵	—	—	—
محمدشاه	۳۳	۹۷	—	۳	—	—	—	—
ناصرالدین شاه	۴۰۵	۳۶	۳۶	۶/۴۶	۲۱/۵	۰/۰۲	۰/۰۲	—
مظفرالدین شاه	۸۸	۳۶	۳۶	۲۲	۶	—	—	—
محمدعلی شاه	۲۵	۳۶	۲۰	۲۴	۲۰	—	—	—
احمدشاه	۱۹۱	۶۸/۵	۲۵	۳	۳	—	—	۰/۰۵

جدول ۴- رنگ کاغذ رقمها به درصد

دوره	تعداد کل اسناد	شیر و شکری	نخودی	فستقی	آبی
آقامحمدخان	—	—	—	—	—
فتحعلی شاه	۳۶	۵۰	—	۱۴	۳۶
محمدشاه	۱۵	۹۳	—	۷	—
ناصرالدین شاه	۱۵۶	۴۰	۳۰	۸	۲۲
مظفرالدین شاه	۳۰	۲۳	۳۷	۷	۳
محمدعلی شاه	۱	۱۰۰	—	—	—
احمدشاه	۱۰	۱۰۰	—	—	—

پښتونستان ښوونځي
پښتونستان ښوونځي